

Ferwagner Péter Ákos¹

**A perzsa–oszmán határvidék mint első világháborús
konfliktuszóna**

**The Persian–Ottoman border as a conflict zone
during the First World War**

ABSTRACT

On the eve of the World War I, Persia was the subject of rivalry between Tsarist Russia and Britain. Although the treaty of 1907 separated their spheres of interest, it was then that the Central Powers tried to gain influence in the county. At the beginning of World War I, Persia, which was struggling with serious internal problems, declared its neutrality. Nevertheless, fighting erupted in its territory, on the one hand between the British and the rebel tribes of southern Persia, and on the other hand in the northern border area between Ottomans and Russians. The clashes with varying success involved smaller forces than those fought on either the battlefields in Europe or the Middle East, but the stakes were high here as well. The British and Russians were particularly troubled by the ever-intensifying Persian nationalism after their influence was enshrined in another treaty in the summer of 1916. After the victory of the Bolshevik Revolution, the Russians withdrew from the country, and the British tried to take their place. Meanwhile, the requests of the Persian government were not taken into account, nor was it able to participate in the Paris peace conference. In addition, the war caused extremely severe famine, epidemics, and general impoverishment for Persian society. *Keynotes:* Persia, World War I, Britain, Russia, Ottoman Empire, nationalism, tribal rebellion

ABSZTRAKT

Az első világháború előestéjén Perzsia a cári Oroszország és Nagy-Britannia rivalizálásának tárgyát képezte. Habár az 1907-ben megkötött szerződésük elhatárolta egymástól az érdekszféráikat, a központi hatalmak is megpróbálták befolyáshoz jutni az országban. Az első világháború kirobbanásakor a rendkívül súlyos belső problémákkal küszködő Perzsia proklamálta a semlegességét. Ennek ellenére harcok törtek ki a területén, egyrészt a britek és a dél-perzsa lázadó törzsek, másrészt az északi határzónában az oszmánok és az oroszok között. A váltakozó szerencséivel zajló harcok ugyan kisebb erőket mozgósítottak, mint az európai vagy más közel-keleti frontokon pusztító összecsapások, de azért a téték itt is nagyoknak számítottak. A briteknek és az oroszoknak különösen komoly gondokat okozott a folyamatosan erősödő perzsa nacionalizmus azt követően, hogy 1916 nyarán újabb szerződésben szilárdították meg a befolyásukat. A bolsevik forradalom győzelme után az oroszok kivonultak az országból, a britek pedig megpróbálták átvenni a helyüket. Mindeközben a perzsa kormány

kéréseit, követeléseit nem vették figyelembe, a síita állam a párizsi békekonferencián sem vehetett részt. Ráadásul a háború rendkívül súlyos éhínséget, járványokat és általános elszegényedést okozott a perzsa társadalom számára.

Kulcsszavak: Perzsia, első világháború, Nagy-Britannia, Oroszország, Oszmán Birodalom, törzsi lázadás

Az első világháború valóban globális konfliktus volt, hiszen hatását érezni lehetett a legtávolabbi kontinenseken is. A harcok kiterjedtek Európa mellett a világtengerekre, Afrikára és Ázsiára. Az Európán kívüli világ a történetírásban sokkal kisebb figyelmet kapott, mint az európai küzdelmek, s ez igaz Perzsiára is, amelyet alig említenek a nagyobb szintézisek. Holott figyelmet érdemel, mivel a csatározások tétjei itt is nagyok voltak, a harcok pedig közvetlenül kihatottak a Közel-Kelet más hadszíntereinek (Mezopotámia, Anatólia, Gallipoli) eseményeire.

A 19. századi ún. „Nagy Játzsma” során Perzsiában több rivális nagyhatalom is törekedett a befolyása kiterjesztésére. Közülük 1914 előtt Oroszország és Nagy-Britannia került előnyös helyzetbe. London számára különösen sokat jelentett, hogy Perzsia Afganisztánnal együtt Brit-India legfőbb védőpajzsának számított, ugyanakkor az antantszövetség egyik legérzékenyebb pontját is jelentette. Az 1907-es angol–orosz szerződés szentesítette az északi orosz és a déli brit befolyás közötti egyensúlyt, ami azonban egyáltalán nem jelentette az ősrégi perzsiai brit–orosz rivalizálás végét, sőt annak még az enyhülését sem. Az első világháború előestéjén a strukturális ellentétek kiújultak, ami alááshatta az antant egész egységét. 1914 decemberében egy Petrográdon élő angol azt jelentette a Foreign Office-nak, hogy „itt azt beszélnek, »néhány éven belül« háborúban fognak állni Angliával”.² Pontosan ugyanígy látták Londonban is: úgy vélték, ha Németországot a háborúban legyőzik, a Közel-Keleten a legfőbb ellenfél újra Oroszország lesz. Ráadásul a brit fővárosban úgy látták, a perzsiai angol pozíciók az oroszokhoz képest gyengék. Edward Grey külügyminiszter 1914 márciusában arról panaszkodott Buchanan szentpétervári nagykövetnek, hogy „az oroszok készen állnak Perzsia elfoglalására, míg mi nem”. Ez a félelem annyiban valós lehetett, hogy a cár nagy létszámú haderőt, 12 ezer katonát állomásoztatott Észak-Perzsiában,³ miközben az országban tartózkodó brit erők legfeljebb jelképesnek voltak mondhatók.

Grey a régi reflexeknek engedelmességgel még 1914 novemberében is ragaszkodott a szövetséges oroszok perzsiai térhódításának feltartóztatásához. A konstantinápolyi kérdéstről folyó tárgyalásokon éppen ezekben a napokban tett olyan értelmű ígéretet Szazonov orosz külügyminiszternek, hogy „megfelelő” perzsiai orosz magatartás esetén az oszmán főváros ügyét Petrográd érdekeinek megfelelően fogják elrendezni (értsd: Isztambul átadják az oroszoknak). A szorosok és Perzsia ügyének összekapcsolása később is éreztette hatását: az 1915-ös „konstantinápolyi szerződés” aláírása után az angol befolyás kiterjedt a középső semleges zónára is, így kompenzálva a Konstantinápolyra és a tengerszorosokra vonatkozó orosz igények angol elismerését.⁴

Nagy-Britannia számára korántsem csak a Perzsa-öböl védelméről, esetleg az Indiával való kapcsolattartás biztonságáról volt szó. Perzsia ugyanis döntően muszlim ország, így az ottani fejlemények az egész iszlám világ figyelmét felkelthették. Buchanan november 2-án – Petrográd ezen a napon üzent hadat az Oszmán Birodalomnak – emlékiratban figyelmeztette Szazonovot, hogy az oroszok beavatkozása az iszlám ügyeibe, történjék az akár Törökországban, akár Perzsiában, negatív irányban befolyásolhatja a muszlim közvéleményt Egyiptomban és Indiában. Ezért Londonban rendkívül fontosnak tartották, hogy a cári kormány „barátságos és békülékeny” kapcsolatokat tartson fenn Teheránnal.⁵ Ugyanezen okból szerette volna elérni a háborús kabinet, hogy a muszlim Perzsia az antant oldalán lépjen be a háborúba, ez ugyanis semmissé tehetné volna azt az oszmán (és német) törekvést, mely úgy igyekezett beállítani a dolgokat, mintha az iszlám világ egységesen a központi hatalmak mögött sorakozott volna föl. Egy teheráni antantbarát kormány létrejöttében Nagy-Britannia azért is lehetett érdekelt, mert így fel tudta volna tartóztatni a Közép-Ázsiába irányuló német behatolási kísérleteket, utánpótlást juttathatott volna el a Kaukázusban hadakozó orosz csapatoknak, valamint megvédelmezhetné volna a dél-perzsi olajmezőket.

Perzsia azonban semleges álláspontra helyezkedett az oszmánok hadba lépésekor, 1914. november 1-jén és az is maradt mindvégig, mivel annak érdekében, hogy a háború utáni rendezésből a lehető legnagyobb hasznot húzza, nem léphetett hadba egyik fél oldalán sem addig, amíg a konfliktus végkimenetele nem látszott biztosnak. A semlegességet egyébiránt akkor proklamálták, amikor a teheráni oszmán követség tájékoztatta a sah külügyminisztériumát arról, hogy „Törökország hajlandó formálisan elismerni Perzsia semlegességét, ha az orosz csapatokat kivonják a területéről”, mivel „az oroszok ottani jelenléte fenyegetést jelent a török határokra nézve”.⁶ A perzsa semlegesség viszont elég okot szolgáltatott arra, hogy a britek felhívják az oroszok figyelmét: nem tehetik meg azt, amit a németek tettek Belgiummal, nem sérthetik meg egy ország semlegességét (Anglia ugyebár hivatalosan Belgium semlegességének megsértése miatt lépett be a háborúba). Márpedig a cár környezetében éppen az imperialista térhódítás volt a cél, s e tekintetben nem lehetett kívánatos Oroszország számára az, hogy Perzsia erős hadsereggel rendelkezzen, amelyet ugyanakkor London az oszmánok ellen vetett volna be. A sah államának háborús részvétele ráadásul megnehezítette, vagy egyenesen lehetetlenné tette volna az orosz területi igények érvényesítését Perzsa-Azerbajdzsánra a háború utáni béketárgyalásokon. A cél egyértelmű volt Szazonov számára: korlátlan orosz szuverenitás megteremtése Észak-Perzsiában, minden más szempont csupán másodlagos lehetett.⁷

A háború Perzsia számára a lehető legrosszabbkor robbant ki. Az ország súlyos belső problémákkal küszködött, politikai, alkotmányos, gazdasági és pénzügyi krízis sújtotta, amit a nagyhatalmak rivalizálása tovább fokozott. Pozíciója Ázsiában hasonlatos volt a lengyelek kelet-európai helyzetéhez: amíg a két hatalmas szomszédja szemben állt egymással, fennmaradhatott, sőt még ki is használhatta ezt a rivalizálást.

Abban a pillanatban viszont, amint a nagyhatalmak kiegyeztek, függetlenségére nyomban halálos veszély leselkedett. Az 1907-es angol–orosz szerződés pontosan ilyen veszélybe sodorta Perzsia önállóságát. S az idegen befolyás folyamatosan erősödött. Az európaiak – létszámuk a világháború előestéjén nagyjából ezer körül mozgott – különböző olaj- és dohánykoncessziókért folytatott versenyfutásának kellős közepén, 1906 végén a középosztálybeli kereskedők csoportja (bazár) és az Anglia által támogatott teheráni liberális politikai elit alkotmány kibocsátására kényszerítette a konzervatív köröket és a Kádzsár-dinasztiához tartozó, gyengekező Mozaffaraddín sahot. A dokumentum korlátozta az uralkodó hatalmát, lehetőséget adott kormányalakításra, valamint kétkamarás parlament megválasztására. Kimondta a muszlimok és a nem muszlimok (például az Iszfahánban koncentrálódó örmények⁸) egyenlőségét és a sajtószabadságot, ami megosztotta a síita klérust és 1907-től súlyos konfliktusokat váltott ki. Az egyeduralmát helyreállítani akaró új sah, Muhammad Ali orosz támogatással 1908-ban bombázta a parlamentet és visszavonta az alkotmányt, mely állítása szerint nem állt összhangban az iszlám joggal. Erre válaszul a déli országrész egyik befolyásos törzse, a Bahtijári a következő évben Teheránba vonult, lemondatta a sahot, helyreállította az alkotmányt, s Ahmadot, a dinasztia utolsó tagját ültette a trónra.

A perzsa állam sokáig a 18. század végén trónra került Kádzsárok uralma alatt „családi államként” funkcionált, azaz a központi és a tartományi igazgatás a dinasztia vagy a vele rokonságban álló nagycsaládok kezében volt.⁹ Az első világháborút megelőző években viszont már különféle belső kényszereknek és érdekharcoknak volt kitéve: földbirtokosok, síita klérus (*mollák*), törzsi vezetők, bazár, nacionalista és alkotmányos liberális politikusok, tartományi, regionális elit stb. Az állam arra kényszerült, hogy szakadatlan küzdelmet folytasson e centrifugális tendenciák ellen. Az 1906-os alkotmányos forradalom ugyan átmenetileg megoldást jelentett, de a következő tíz évben a parlamentáris reformokra állandó veszély leselkedett. Az alkotmányt visszavonó és a parlamentet szétzavaró Muhammad Ali képtelennek bizonyult az egyeduralom kiépítésére, elsődleges célja a hatalom megőrzése és a fizetőképesség fenntartása maradt az uralkodó elitek vég nélküli harcai és a nagyhatalmi beavatkozások közepette. Ilyen körülmények között a kormányoknak szűk mozgásterük maradt, főképp a túlélésre játszottak. A minisztereket leginkább aszerint választották ki, hogy mennyire képesek közvetíteni a számtalan érdekcsoport között. A politikailag instabil rendszerben a kormányválságok sűrűn követték egymást, a súlyos társadalmi problémák megoldására pedig nem nyílt mód. De azért miközben a centrifugális erők erodálták a központi kormány hatalmát, a nagyszabású tömegtüntetések során megnyilvánuló nacionalizmus – még ha a képviselői felettébb megosztottak is voltak – gátat szabott annak, hogy az állam teljes egészében a törzsi vagy tartományi vezetők, vagy éppen az imperialista nagyhatalmak játékszerévé váljon.

Az egyetlen dolog, ami a különböző érdekcsoportokat egyesítette, az idegen befolyás elutasítása volt: éppen az jelentette a semleges Perzsia legfőbb „hadicélját”, hogy

a szuverenitását elismertesse a nagyhatalmakkal.¹⁰ Igaz, ennek a törekvésnek a módzatai széles spektrumon mozogtak. A háború előtt hatalomra került liberálisok is szerettek volna megszabadulni a két imperialista, Anglia és Oroszország szorításából, ezért az amerikaiakkal, majd a németekkel kerestek kapcsolatot. Az 1914 előtti években a perzsiai német jelenlét jelei láthatóbbá váltak, német pénzintézetek például alacsony kamatlábbal ajánlottak hiteleket, csak hogy aláassák a brit kézen lévő Perzsiai Birodalmi Bank pozícióit. Sőt a világháború elején Heinrich von Reuss teheráni német követ biztosította a svéd tisztek által irányított, kb. 7000 fős csendőrség támogatását, ügynökei pedig a lakosság egyötödét kitevő törzsek körében agitáltak.¹¹ Titkos szerződést is kötött a kormánnyal, amelynek értelmében fegyvereket, muníciót, pénzt és politikai függetlenséget ajánlott a Németországgal való együttműködésért cserébe. London és Petrográd természetesen értesült a megállapodásról és mindent megtett, hogy a közel-keleti országot az ellenőrzése alatt tarthassa. Így került sor cári csapatok kiküldésére, ami azonban fokozta a két imperialista hatalom rivalizálását.

A nyugati fronti állóháború kialakulása és az elképesztő vérveszteségek láttán, 1914–1915 fordulóján enyhült Nagy-Britannia keménysége, s már nem tette függővé a konstantinápolyi orosz igények támogatását Petrográd perzsiai magatartásától, mivel mindenáron fenn akarta tartani az antant egységét. Grey már nem tartotta ördög-től valónak a perzsiai orosz csapatok létszámának növelését. S hogy mi változtatta meg London álláspontját? Nyilvánvalóan az, hogy a Perzsia feletti angol–orosz kontroll veszélybe került 1914 decemberében, amikor az oszmánok megtámadták Perzsa-Azerbajdzsánt. A dzsihad szultán általi meghirdetése (1914. november) után fokozódott a propaganda-tevékenység, oszmán és német ügynökök, fegyver és pénz áramlottak át a határon, török csapatok többször is betörték perzsa területre Kermánsáh és Hamadán irányába. A cél az volt, hogy bekerítsék a Kaukázuson túli orosz hadsereg balszárnyát, s elvágják az angolokkal való összeköttetését. 1915 januárjában oszmán gyalogos és lovas alakulatok elfoglalták Urmiát, Hojt és Szalmast, s a helyi örmény és keleti keresztények ellenállása láttán civileket gyilkoltak és falvakat égettek fel. Ezrek menekültek el, a perzsa hatóságok pedig tehetetlennek bizonyultak. A megfigyelőket megdöbbenette az oszmánok vérszomja és kegyetlensége, amit – úgy tűnt – a tisztjeik (például Halíl pasa) toleráltak, mivel ez bosszút jelentett, amiért a keresztények az oroszokat támogatták.¹²

A történetek szerfölött aggasztották Londont, mivel nem tűnt lehetetlennek, hogy a teheráni kormány megbukik, s németbarát rezsimnek adja át a helyét, amely akár még India ellen is támadást indíthat. Ne felejtjük el, hogy a háború előtt német és osztrák–magyar katonai misszió is járt Teheránban, melyek szoros kapcsolatot tartottak fenn a helyi németbarát politikusokkal, s igyekeztek az országot a központi hatalmak oldalára állítani. A brit aggodalmakat erősítette, hogy perzsa nacionalisták egy csoportja, mely orosz nyomásra korábban kénytelen volt lemondani parlamenti képviselői mandátumáról, ideiglenes kormányt alakított Kermánsáhban az oszmán

hadsereg védelme alatt. Mindez azért nem lehetett meglepő, mert Angliába eljutottak azok az információk, melyek a perzsa társadalom idegen-, de különösen oroszellenességéről, illetve a kormányköröknek az azerbajdzsáni orosz csapaterosítések miatti tiltakozásairól számoltak be.¹³

Az sem lehetett közömbös a Temze partján, hogy Dél-Perzsiában a „német Lawrence”, Wilhelm Wassmuss a központi hatalmak néhány ügynökével karöltve megkísérelte fellázítani a törzseket Nagy-Britannia ellen; az ötletért II. Vilmos császár kifejezetten lelkesedett. A Wilhelmstrasse közel-keleti szakértői ugyanis úgy vélekedtek, hogy a német törekvéseknek nem is elsősorban Egyiptomra, Észak-Afrikára, hanem inkább Perzsiára, India előszobájára és a brit olajtartalékok bázisára kell irányulniuk. Ez annál inkább logikusnak tűnt, mert a perzsa uralkodócsalád és a síita klérus elutasította az 1907-es angol–orosz megállapodást, az ország idegen befolyási övezetekre történő felosztását. Mindebben számíthatott a döntően síita lakosság támogatására, amely a lassan kibontakozó, leginkább az irodalmi életben tetten érhető és a régi Irán dicső múltjára hivatkozó hazafias mozgalom ellenére is identitásában és lojalitásában elsődlegesen muszlim maradt, hazájára pedig „az iszlám országaként” tekintett.¹⁴ Ráadásul Perzsia lakosságának legalább 40%-a arab, török eredetű és beludz volt, akiknek az oszmánszimpátiája folyamatosan nőtt. Elégedetlenségüket szította Wassmuss, aki a világháború előtt Németország alkonzuljaként tevékenykedett a Perzsa-öböl térségében. A perzsául és arabul folyékonyan beszélő Wassmuss kapcsolatokat épített ki, átvette a dél-perzsiai törzsek szokásait, úgy öltözködött, ahogy ők, tevén és gyalog közlekedett a településeik között, nem sajnálta tőlük a pénzt és természetesen propagandát fejtett ki a britek elleni gyűlölet felkorbácsolása érdekében. Célja az volt, hogy az angolok uralmát meggyengítendő lázadásokat szítson a Perzsa-öböl partvidékén, s megteremtse ott a német befolyás alapjait (*pax germanica*). 1914 végén vagy 1915 elején Sirázba érkezett, ahonnan Dél-Perzsia felé vette az irányt. Jelentős sikereket könyvelt el a Bahtijári törzs körében, amely évek óta forrongott a britek ellen, s szociális elégedetlenség is jellemezte. Wassmuss dzsihádra szólította a törzseket, s annyira felszította a szenvedélyüket, hogy lázadást robbantottak ki, benyomultak az öböl partján fekvő Busehrbe, tüzet zúdítottak az ottani brit helyőrségre és elválták az Angol–Perzsa Olajtársaság ábádáni csővezetékét, valamint Ahváztól északra a távírókábelét. Amikor az olajvezeték elvágásának híre Londonba ért, tetőfokára hágott a nyugalanság, ami nem is csoda: 1915-ben komoly hiány keletkezett az olajellátásban.¹⁵

Az olajvezeték védelmében az indiai hatóságok Muhammara sejkjétől is kénytelenek voltak erősítést kérni, aki ezer fegyverest bocsátott a rendelkezésükre.¹⁶ A lázadás levereése hetekig eltartott és véres következményekkel járt. Már az első héten 200-an vesztették életüket az angol–indiai, valamint a muhammarai csapatokból, a lázadók 500–700 halottat vesztettek.¹⁷ Végül az egész olajmezőt megszállták, s ehhez igénybe vették a Dél-Mezopotámiában operáló brit erők segítségét is. A Bahtijári kegyetlen megtorlásban

részesült, de a nyugalom így is csak nyárra tért vissza, amikor az olajtermelés folytatódhatott. Wassmusst azonban nem sikerült kézre keríteni (erre majd csak 1918 októberében fog sor kerülni), s talán ennek köszönhető, hogy a helyzet később ismét kritikussá vált, jelentős erőket kellett az olajmezők védelmére csatasorba állítani.

A busehri felkelés még az olajlelőhelyeknél is nagyobb gondot jelentett a britek számára. Hírszerzésük 1915 májusában kiderítette, hogy támadás készül, ezért Indiából haladéktalanul erősítéseket küldtek a városba. A gyalogosok a környékbeli falvakban tisztogatásokat végeztek, ennek során több tucat embert megöltek. Mindez azonban nem bizonyult elegendőnek, ugyanis Wassmuss fellázította a Siráz környéki törzseket, főképpen a Tangisztánit, amelynek tagjai július közepén benyomultak Busehrbe és súlyos veszteségeket okoztak a briteknek. Az Admirális határozott választ adott, amint az indiai hatóságoknak küldött július 16-i táviratból is kiderül: „Perzsia ellen rövidesen fegyveres intervenciót indítunk [...]. A brit csapatoknak el kell foglalniuk Busehret, Bandar-Abbászt, Lingát, Muhammarát és Hormuzt, majd tájékoztatni kell Perzsiát, hogy egészen addig ott fogunk maradni, míg elégtételt nem vettünk a busehri támadásért, s amíg a német intrikáknak véget nem vetnek a perzsiái német ügynökök letartóztatásával.”¹⁸

A brit csapatok ellenállás nélkül augusztus 8-án megszállták Busehret és büntetésként hajókról bombázták a törzsi lázadók megerősített települését, Dilvart, melyet könyörtelenül felégették és porig romboltak. A harcokban veszítette életét az ellenálló rettenthetetlen parancsnok, Raísz Ali Dilvári, aki Wassmusszal együttműködve vezette a Tangisztáni britellenes lázadását. A hónap második felében szipoj katonák érkeztek, akik folytatták a tisztogató hadműveleteket a környéken. A nyugalom azonban még mindig nem állt helyre. Szeptemberben a Mezopotámiából idevezényelt csapatok keveredtek váratlanul heves harcokba a busehri és Tangesztáni lázadó törzsekkel. A lázadókat végül körbezárták és lemészárolták.¹⁹ Ezzel „a nagy öbölbeli felkelés” véget ért, de London rákényszerült arra, hogy addigi imperialista politikáját Perzsiában némileg módosítsa, amire 1916-ban sor is került.

A Perzsa-öbölben zajló német intrikák kezdete egybeesett 1914. december végén a 3. oszmán hadsereg szarikamisi offenzívájával. A törökök előretörése láttán a tifliszi orosz főparancsnokság elrendelte a Kaukázuson túli területek kiürítését, s ez vonatkozott az Észak-Perzsiában állomásozó erőkre is. Kihasználva ezt a visszavonulást, perzsa területen törökbarát kurdok fosztogatni kezdték az Urmia-tó környéki településeket. Szó sem volt azonban az orosz érdekek tényleges feladásáról, s miután Szarikamisnál a törökök vereséget szenvedtek, az oroszok visszatértek az evakuált területekre, például a Teherántól alig 150 km-re fekvő Kazvinba, vagy a Kaszpi-tenger partján található fontos kikötőbe, Enzelibe. Számíthattak azoknak a kurd és keresztény gerillacsapatoknak a támogatására, amelyeket 1914 nyara óta fegyvereztek fel a térségben. Ennek ellenére Ömer Nacsi bej, egy dzsihádista muszlimokból álló önkéntes sereg vezére, aki hithű ifjútörökként és az oszmán hadügyminiszter, Enver pasa követőjeként

az iraki Moszulban a félkatonai Különleges Szervezet helyi csoportjának vezetője volt,²⁰ 1915. január 10-én megszerezte Tebrizt. Az önkéntesek felgyújtották az orosz bankot és elkergették a még ott tartózkodó kozák tiszteket. A Mezopotámiában szolgáló von der Goltz tábornok a hónap végén azt jelentette a német főparancsnokságnak, hogy habár Szarikamisnál, Szueznél és Bászránál az oszmánokat megfutamították, „Perzsiában jól haladnak a dolgok. Tebriz most a törökök kezén van.”²¹ De nem maradt ott sokáig, az oroszok Csernozubov tábornokkal az élen Dzsulfából kiindulva három héttel később visszafoglalták a várost. Néhány oszmán határhoz közeli település, például Dilman, a Petrográd által támogatott törökellenes kurd gerillatevékenység központja, a következő hónapokban többször is gazdát cserélt.

Az április 15-én kezdődő dilmani ütközet külön is figyelmet érdemel, már csak azért is, mert az első világháború történetírása alig fordított rá figyelmet. Az Északnyugat-Perzsiában irreguláris erők részvételével, változó szerencsével, „kölsön kenyér visszajár” alapon zajló összecsapások hónapjai után a dilmani csata jelentette az első komolyabb összeütközést reguláris orosz és török erők között, amelyeket mindkét oldalon hittestvéreknek számító önkéntesek támogattak. Dilmant az elorozsodott örmény származású Tovmas Nazarbekián (oroszosan Foma Nazarbekov) tábornok zászlóalja védte, amelyet egy örmény önkéntes különítmény és hat ágyú egészített ki. Ezenkívül további hat orosz és két lovas kozák zászlóalj várakozott tartalékban, összesen ötezer katona. Oszmán oldalon Halíl 36. gyaloghadosztályát muszlim kurdok segítették, összesen kb. tízezer fegyveres állt a bej rendelkezésére. Habár a támadók létszámfölényt alakítottak ki, Nazarbekiánnak elegendő ideje volt arra, hogy a város védelmét megfelelően kiépítse, mivel Halílnak hetekig tartott, míg Bitlisz környékéről a Van-tól délre a perzsa határon át Dilmanhoz vonult. Április 15. és május 2. között a törökök öt rohamot indítottak a település ellen, de a védők mindannyiszor visszaverték őket. Az oszmánok csaknem ezer halottat hagytak a hadszíntéren. Halílnak vissza kellett vonulnia a Van-tóhoz.²² A dilmani ütközet jelentőségét akkor érthetjük meg igazán, ha figyelembe vesszük, mi zajlott ugyanekkor Kis-Ázsia túlsó végén: öldöklő küzdelem közepette az antant éppen ekkor szállt partra Gallipolinál. Dilman keletre a legtávolabbi pontját jelentette a 3. oszmán hadsereg előretörésének, az utolsó reális esélyét annak, hogy megmentsenek valamit Enver pasa kudarcot vallott szarikamisi offenzívájából. Halíl bej azonban túlterjeszkedett, kénytelen volt rendezetlenül visszavonulni, ami szilárdan az oroszok kezére juttatta a stratégiailag fontos Urmia-tó környékét, sőt megnyitotta előttük az utat Kelet-Anatóliába. Ráadásul pontosan ugyanekkor bontakozott ki Vanban az örmények felkelése, ami ürügyül szolgált a velük szembeni fellépéshez.

Ezekben az északnyugat-perzsiái orosz–török összetűzésekben kisebb erők vettek részt, de ettől az még valóságos háború volt, amelybe Perzsia könnyen belesodródhatott.²³ Ez természetesen önmagában nem lett volna az antant ellenére, feltéve, ha Teherán

az ő oldalán avatkozik be a világháborúba. Szazonov 1915 januárjában jelezte is Londennek, hogy a dél-mezopotámiai síita szent városok, Kerbela és Nedzsef megszerzésének lehetőségével kellene a sah kormányát az oszmánok elleni hadüzenetre rávenni. Jellemző módon olyan településeket ajánlott volna föl a perzsáknak, amelyek brit érdekszférába tartoztak, azaz az angolokkal fizettette volna meg a perzsa hadba lépés árát.²⁴

Az oszmán veszély láttán a britek támogatni kezdték az orosz erőfeszítéseket, s immár egyáltalán nem ellenezték az észak-perzsiai orosz katonai erősítéseket. Sőt olyan elképzelés is megfogalmazódott, hogy Petrográd annektálhatná Perzsa-Azerbajdzsánt. Vagyis alig két hónap leforgása alatt London az orosz terjeszkedés kategorikus elutasításától eljutott annak teljes elfogadásáig. Igaz, cserébe 1915 márciusában sikerült elfogadtatni a cárral a Perzsia középső részére is kiterjedő brit befolyást, ami régi törekvése volt a londoni kormányköröknek.²⁵ A brit politika változása háttérben a valóságos oszmán veszély húzódott meg. Ömer Fevzi bej, a perzsiai török csapatok parancsnoka azzal fenyegetőzött, hogy Teherán ellen vonul, ha az oroszok nem vonják ki a hadseregüket az országból. A török katonák és a szolgálatukban álló kurd martalócok mohón zabráltak. Márciusban a 6. oszmán hadsereg egységei a határ perzsa oldalán fekvő településeket olyan kegyetlenséggel rabolták ki, hogy még szövetségeseik, a németek is panaszt emeltek. Mindez erősen visszavetette a törökök népszerűségét a perzsák körében, a sah kormánya figyelmeztette is Konstantinápolyt, hogy hadat üzen, ha nem szűnik meg az erőszak.²⁶ Az atrocitásokban német ügynökök is részt vehettek. Különösen egy iszfaháni angol banktisztviselő májusi meggyilkolása váltott ki nagy felháborodást az antant részéről, főleg azután, hogy a gyilkos a német konzulátusra menekült.²⁷

Miután megkapta a britektől a zöld jelzést a csapaterősítések kiküldéséhez, Szazonov májusban felkérte a Sztavkát, hogy menesszen tízezer fegyverest Bakun keresztül Kazvinba. 1915 késő nyarán készen álltak a hadmozdulatokra, amelyek augusztusban Teherán irányába meg is kezdődtek. Mivel azonban Varsó éppen akkor veszett el, a főparancsnokság leállította ezt a hadműveletet. De szeptemberben újabb ezer katonát vezényelt Enzelibe. Mikor ugyanebben a hónapban Nyikolaj nagyherceget kaukázusi főparancsnokká nevezték ki (Lengyelország feladása után személyesen II. Miklós vette át tőle a hadsereg vezetését), mindenki számára úgy tűnhetett, az oroszok halálosan komolyan veszik ezt a hadszínteret. Így is csak novemberben nyílt mód arra, hogy Tiflisz 6000 főnyi gyalogságot és 8000 főnyi lovasságot küldjön tábori tüzérséggel együtt Perzsiába. Valójában ekkor vette kezdetét a perzsiai háború.

A világháború lehetővé tette, hogy a perzsa ellenzék összefogjon. Az alkotmányos forradalom óta az ellenzékieknek az volt a céljuk, hogy erős kormányt állítsanak fel, mely modernizáló reformok révén képes az ország egyesítésére. Az egymást sűrűn váltó kormányok törekvései azonban beleütköztek az idegen csapatok jelenlétébe, a regionális és felekezeti autonomista mozgalmak (azeriek, asszír és örmény kereszté-

nyek, kurd és arab muszlimok stb.) megjelenésébe. A nacionalisták e fejlemények látán támogatni kezdték a németekhez való közeledést. 1915 végén Teheránban az a hír járta, hogy a trónon ülő ifjú, mindössze 18 esztendőes Ahmad sah a főváros elhagyására készül, hogy áttegye a székhelyét Iszfahánba vagy Kom síita szent városába. Utánozta volna Mohamed prófétát, aki annak idején a *hidzsra* során híveivel elköltözött a számára ellenséges és veszélyessé váló Mekkából a biztonságos Medinába. Erre ugyan nem került sor, de az orosz csapatok fővároshoz való közeledése láttán a parlamenti képviselők és a miniszterek egy része Komba ment, ahol angol- és oroszellenes nemzeti függetlenségi bizottságot, majd német támogatással ideiglenes kormányt alakított.²⁸ Az a pletyka is terjedt, hogy Ahmad lepaktált a németekkel, és szent háborút készül hirdetni az angolok és az oroszok ellen. Hiába azonban az iszlám szolidaritás (amit korlátozott az a tény, hogy míg a törökök szunniták, addig a perzsák síiták), valamint a német kenőpénz, a sahnak számolnia kellett az országában lévő antanterőkkel.

A szövetségeseknek viszont fel kellett készülniük arra, hogy megakadályozzák az Oskar von Niedermayer és Werner Otto von Hentig vezette német katonai-diplomáciai misszió eljutását a semleges Afganisztánba, amely 1915 tavaszán azzal a céllal indult útnak, hogy elérje, a közép-ázsiai ország határozottan nyilvánítsa ki a függetlenségét Nagy-Britanniától, lépjen be a világháborúba a központi hatalmak oldalán, s támadja meg Indiát. A misszió részét képezte annak a „hindu–német összeesküvésnek”, mely nacionalista felkelést akart kirobbantani a brit gyarmatbirodalom ékkövén. A jelek London számára aggasztók voltak. 1915 januárjában ugyan meghiúsult az indiai hadsereg egyik bombayi zászlóaljának lázadása, februárban viszont a szingapúri garnizon szipoj közlegényei 47 brit tiszt életét oltották ki, mielőtt a rendet francia, orosz és japán hadihajók támogatásával helyreállították.²⁹ A stratégiai jelentőségű városban június folyamán elfogtak egy Vincent Kraft nevű német ügynököt, aki a kihallgatása során elárulta, hogy a feladata felkelés kirobbantása volt Bengáliában és tengeri úton fegyverek szállítása. A britek erre megerősítették az őrzéseiket a Dél-kínai-tengeren, a Malaka-szorosban, Burma és India partjai előtt. Sikerült is az Indiai-óceánon feltartóztatni és lefoglalni egy fegyverszállító német hajót, decemberben pedig megakadályozni egy kalkuttai felkelés kirobbantására irányuló német tervet.³⁰ Ezek láttán az az eshetőség, hogy Habibullah, Afganisztán emíre a központi hatalmak oldalára pártol, komolyan nyugtalanította a brit kormányköröket. Nem véletlen, hogy 1916-ig az uralkodó 400 ezer fontot kapott az indiai angol hatóságoktól. Igaz, névlegesen London ellenőrzést gyakorolt az afgán külpolitika felett, a gyakorlatban azonban ez nem érvényesült, sőt az angolok úgy vélekedtek, ez az ország az egyetlen, mely képes támadást indítani India ellen. Nem meglepő, hogy tekintélyes katonai erőt, egy indiai lovasezredet mozgósítottak a német törekvések megakadályozására. Valóságos védőkordont vontak a perzsa–afgán határra, amelynek déli szakaszát ők, az északit pedig az oroszok őrizték. 1915–1916

folyamán több mint ezer brit és 1250 helyben toborzott katona felügyelte az átkelőket.³¹ Ez is kevésnek bizonyult: a hatalmas távolságok miatt nem sikerült elérni a célt, a németek 1915 nyarán – kalandos utazás és jelentős veszteségek után – megérkeztek úti céljukhoz.³² A német tiszteket és a velük tartó török, illetve perzsa és indiai személyeket, például az előkelő Mahendra Pratáp emigráns hindu herceget és a muszlim forradalmárt, Muhammad Báratullahot, az afgán hatóságok – a meshedi orosz katonai megbízott jelentése szerint – „rendkívüli tisztelettel és örömmel fogadták”.³³ Niedermayer és csapata azzal próbálta meggyőzni az afgán emírt, hogy a remélt győzelem után neki ígérte a Szamarkandig terjedő területeket északon, valamint a Bombayig elnyúló vidéket délen. II. Vilmost „a muszlimok őszinte barátjaként”, a keleti népek szabadságának és függetlenségének „lángoló harcosaként” állította be, s noha a britekkel szimpatizáló Habibullah – aki 10 millió fontot kért egy India ellen indítandó dzsihádistá sereg felállítására – megőrizte semlegességét, e propagandának mégis lett bizonyos eredménye: több vezető afgán politikus az antant elleni hadba lépés hívévé vált.³⁴ Mindez azonban a lényegen nem változtatott: Afganisztán nem állt a központi hatalmak mellé. A németek minden azonnali kézzelfogható eredmény nélkül 1916 májusában távoztak az afgán fővárosból. Hosszú távon viszont hozzájárultak a harmadik angol–afgán háború (1919) nyomán az ország függetlenségének megszilárdításához, a társadalmi és alkotmányos reformok elindításához, a két világháború között a német pozíciók megerősítéséhez.

A Niedermayer-féle misszió nem elégedett meg az afganisztáni politikai szereppel. Perzsiában segített szabotázsakciókat szervezni az oroszok által használt utak és hidak ellen, bankrablásokat készített elő, hogy előteremtse a „dzsihád” szellemében indított antantellenes törzsi fellépés alapjait. Mindez Wassmuss tevékenységével és a dél-perzsiái fejleményekkel együtt már komolyan nyugtalanította a háborús kabinetet. Londonnak mindenképpen megoldást kellett találnia, hogy megakadályozza a lázadás szellemének terjedését, ellenőrizhetetlen gerillaharc kibontakozását. Percy Cox mezopotámiai brit politikai főmegbízott figyelmeztetett, hogy nem szabad szétosztani az amúgy is gyenge indiai erőket Dél-Perzsia hegyeiben és mocsaras vidékein. Meg volt győződve arról, hogy a Perzsa-öböl stabilitása a törökök fölött aratott mezopotámiai győzelemtől függ. Véleményével az indiai brit hatóságok is egyetértettek, így került sor 1914 végén a Bászra elleni brit támadásra, illetve 1915 nyarán Kút-al-Amára bevételére a Tigris partján. Be is következett az, amit Cox remélt, lecsökkent a dél-perzsiái szabotázsakciók intenzitása, az olajvezetéket pedig ismét üzembe helyezték. Busehr visszafoglalása azonban hadászatiilag nem sokat ért, mivel több száz kilométerre feküdt a fővárostól.

Közvetlenebb fenyegetést jelentett Teheránra az orosz erőcsoportosítás. Baratov tábornok főleg kozákokból álló 8 ezres gyalogsága volgai és Kaszpi-tengeri utazás után 1915. november 7-én szállt partra Enzeliben. Ezzel a térségben tartózkodó csapatok létszáma elérte a 20 ezer főt. Ezenkívül az északnyugat-perzsiái fronton, mely Van

oszmán vilajettel szemben húzódott, Csernozubov tábornok egy kaukázusi kozák hadosztállal és két Bajkálon túli kozák dandárral rendelkezett, továbbá örmény önkéntes egységek támogatták a hadmozdulatait. A térségben tevékenykedő német tisztek szerint ötezer főnyi orosz katonaság tartózkodott Urmia tartományban, az oszmán határ mentén. Így összesen akár 25–30 ezer katonája is lehetett Petrográdnak a térségben.³⁵

Baratov a feletteseitől egyértelmű utasításokat kapott: el kellett foglalnia, meg kellett erősítenie és meg kellett tartania Teheránt. Készülődése, felvonulása a perzsa fővárosban súlyos nyugtalanságot keltett. Annál inkább, mert egy ezres nagyságrendű orosz előőrs tarackokkal és géppuskákkal felszerelve november 15-én útnak indult Kazvinból. Az orosz nagykövet azzal nyugtatgatta Ahmad sahot, hogy csupán óvintézkedésről van szó, az előőrs semmiképpen nem fog bevonulni a székvárosba, kivéve, ha a rendfenntartás igénye ezt megköveteli. Az angol kollégájával együtt azt is megígérte, hogy Perzsia semlegességét tiszteletben fogják tartani. Részben azért, hogy ne derüljön fény az előőrs kis létszámára, az oroszok meg is álltak Teherántól 30 km-re, s ezzel lehetőséget adtak az ifjú uralkodónak, hogy számba vegye a lehetőségeit. Valójában nem sok választási lehetősége maradt. A teheráni brit konzul ezt jelentette Londennek: „Félreérthetetlen módon a tudtára adtuk, hogyha a perzsa kormány nem lép fel a németek ellen, akkor az orosz csapatok végre fogják hajtani a feladatukat, ha pedig Perzsia hagyná, hogy belerángassák az ellenünk vívott háborúba, akkor a következmények az országára és személyesen reá nézve is katasztrófálisak lesznek.”³⁶ Ahmad kénytelen volt beleegyezni az antant feltételeibe, s megadni magát, mivel országa ki volt szolgáltatva, a háború már addig is súlyos pusztításokat okozott, számottevő külső segítségre sehonnan sem számíthatott. Az 1915 decemberében 15 évre megkötött angol–orosz–perzsa szerződés értelmében Perzsiának minden erőforrásával támogatnia kellett az antantot. Így a teheráni német és osztrák–magyar nagykövet az Egyesült Államok diplomáciai képviselőjére menekült. Nem volt ilyen szerencsés Aszim bej, az oszmán követ, őt az oroszok letartóztatták.³⁷

Ezzel az orosz csapatok végleg szabad kezet kaptak ahhoz, hogy az északi országrészt megszállják, s biztosítsák azt mindennemű török–német behatolás elől. 1915 decemberében bevették Hamadán, Kom, 1916 januárjában Kangávar, februárban pedig Kermánsáh városát. Iszfahán, a perzsiai német propaganda központja és legfőbb fegyverraktára március 20-án került orosz kézre. Baratovnak tehát viszonylag kis katonai erővel sikerült elérnie a régi célt, Perzsa-Azerbajdzsán elfoglalását. Újfént hangsúlyozni kell, hogy ezek ugyan kétségtelenül fontos sikerek voltak az antant számára, s biztosították Perzsiát, de a hadműveletek mérete meg sem közelítette azokat az összecsapásokat, amelyeket a britek az oszmánokkal a szomszédos Mezopotámiában ekkoriban vívtak.

E két közeli hadszíntér (Észak-Perzsia és Mezopotámia) eseményei hatottak egymásra. Amikor az angol Townshend tábornok Kút-al-Amárában kutyaszorítóba került, Baratov parancsot kapott, hogy az oszmán területek ellen indított diverzáns akciókkal csökkentse a szövetséges britekre nehezedő nyomást a folyamközben. Még a brit sajtó

is úgy látta ezekben a hetekben, hogy a mezopotámiai angol seregek megmentése kizárólag az orosz haderő kelet-anatóliai és perzsiái hadműveleteinek sikerétől függ. Bagdad bevételének dicsőségét azonban a sajtó sem akarta átengedni az oroszoknak. A *The Near East* című lap 1916. február 25-i száma így fogalmazott: „A legnagyobb mértékben helytelen volna, ha még azt a külön terhet is a szövetségeseinkre hárítanánk, amit Bagdad elfoglalása jelent... Bár nincs jelentősége annak, hogy éppen melyik szövetséges hadsereg vonul be elsőnek az egyik vagy a másik városba, illetve vidékre, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy Nagy-Britannia, mely a mezopotámiai hadjáratot kezdeményezte, köteles azt saját erőivel végre is hajtani. Helytelen volna szabadjára engednünk a »laissez faire« politikáját, mely meggyengítené erőfeszítéseinket a Tigris mentén abban a reményben, hogy majd az oroszok elvégzik a mi munkánkat.”³⁸

Mindebben a régi közép-ázsiai angol–orosz rivalizálás köszönt vissza vegyiszta formában. Ettől függetlenül az orosz fenyegetést a 6. oszmán hadsereg parancsnoka, a német Goltz pasa olyan jelentősnek gondolta, hogy komoly erőket és 12 ágyút irányított a perzsa határ védelmére, az ottani török csapatok élére pedig a német Bopp őrnagyot nevezte ki.³⁹ De Baratovnak nem volt elég embere és hadianyaga (erősítésekhez pedig nem juthatott, mivel Jugyenyics tábornok éppen 1916 elején indította meg nagy offenzíváját Kelet-Anatóliában, melynek eredményeképpen elfoglalta Erzurum hatalmas oszmán erődjét), ezért csak áprilisban tudott hadmozdulatokat tenni, s „ötnapi járóföldre” megközelíteni Bagdadot. Ez azonban már nem segített Kútban a körülzárt, teljesen kivérzett és az éhhalál szélén álló Townshend seregén, amely megadta magát. Mikor erről az orosz tábornok értesült, élelemhiány és a veszteségei miatt letett a bagdadi bevonulásról, már csak azért is, mert Jugyenyicstől azt az információt kapta, hogy a szövetségesek Gallipoliból való távozása után az oszmánok számottevő haderőt és modern német fegyverzetet fognak átdobni Irakba. Amikor májusban mégis utasítást kapott a Moszul felé való előretörésre, hogy ezzel tehermentesítse a Tigris mentén küzdő briteket, az elviselhetetlen forróságra, csapatai alacsony harci moráljára és a különféle betegségekre (malária, kolera) hivatkozva inkább úgy döntött, visszavonul a biztonságos perzsiái hegyek közé és szilárd védelmi vonalat épít ki.⁴⁰ Erre jó oka volt, ugyanis Enver pasa – megpróbálva kiaknázni Halíl Kút-al-Amaránál aratott győzelmét – májusban Bagdadba érkezett és utasította Ali Ihsan pasa 13. hadtestét, hogy indítson átfogó hadműveletet Baratov ellen. Augusztus elején a törökök megközelítették Hamadánt, majd néhány napig tartó csetepaték után az orosz tábornok kiűrtette a települést. Ali Ihsannak nem volt lehetősége az üldözésre, mert csapatai kimerültek, soraikat betegségek ritkították, így pihenőt rendelt el. Ez a rövidke hadjárat arra ugyan alkalmas volt, hogy Baratovot a határtól visszaszorítsa, de közben meggyengítette Bagdad védelmét, aminek a következő év tavaszán lesz majd jelentősége. Az orosz főtiszt újabb előretörésre a mezopotámiai főváros felé már csak azután vállalkozott, hogy a brit Maude tábornok 1917 márci-

usában elfoglalta azt, csakhogy akkor ennek már nem volt igazán jelentősége.⁴¹ Barátov kozákjai azonban minden óvatosságuk és késlekedésük ellenére is fontos szerepet játszottak az első világháborúban. Elhárították a Perzsiára leselkedő német és török veszélyt, valamint egyszer s mindenkorra lehetetlenné tették Németország pánszlám indíttatású, antantellenes szent háborúra vonatkozó elképzeléseit, továbbá Afganisztán bevonását bármilyen India elleni hadjáratba. Niedermayert és az ügynökeiket 1916 folyamán elfogták, miután a törzsek az erőviszonyok megváltozásával már egyre kevésbé támogatták őket.⁴² Az antant megalázó gallipoli vereségét és Townshend mezopotámiai kudarcát Jugyenyics ragyogó kelet-anatóliai győzelmei és Barátov észak-perzsi sikerei valamelyest kompenzálták.

1916 augusztusában közös angol–orosz jegyzéket juttattak el a sah kormányához, amelyben követelték, hogy Perzsia kerüljön Nagy-Britannia és Oroszország teljes pénzügyi ellenőrzése alá, valamint, hogy északon orosz, délen pedig angol tisztek által vezetett katonai egységeket hozzanak létre.⁴³ Ezt sokan úgy értelmezték, mint az ország tényleges felosztásának első lépését. Az angolok Percy Sykes tábornok kezdeményezésére 1916-ban Siráz központtal létre is hozták a South Persia Rifles elnevezésű egységet. Az „eszpiárok” az oroszok által felügyelt északi rész kozákjai, a sah testőrségeként és a fővárosi közrend fenntartóiként működő katonai egység déli megfelelői voltak, technikai értelemben a brit külügy magánhadserége. A dél-perzsiai lövészek létszáma azonban Barátov hadseregének legfeljebb az egytizedét tette ki. Eredetileg azt a feladatot kapták, hogy járőrtevékenységet folytassanak az indiai Beludzsisztán és Perzsia határán. Ezenkívül az angol pozíciókat javítandó utakat és vasutat építettek a déli országrészben, ami hozzájárult az itteni tartományok még szilárdabb ellenőrzéséhez, valamint a lakosság ellenállásának növekedéséhez. 1917 nyarán a teheráni brit nagykövet, Sir Charles Marling így aggodalmaskodott a perzsa nacionalizmus előretörése láttán: „A dolgok itt nagyon rosszul mennek, azt kiabálják: »Perzsia a perzsáké!«, »le a külföldi beavatkozással Perzsia belügyeibe!«, legfőképpen pedig »le az 1916. augusztusi szerződéssel!«”.⁴⁴ Lord Chelmsford indiai alkirály az India Office-nak küldött levelében így elemezte, hogy a perzsiai helyzet milyen hatással lehet a közel-keleti brit érdekekre: „Az anarchia vagy egy, a mi érdekeinkkel ellentétes demokratikus kormány maga után vonná: a) a South Persia Rifles feloszlását, melytől a dél-perzsiai katonai pozícióink függenek; b) minimum a Sirázból való távozásunkat; c) különleges intézkedéseket az öböl bejáratának biztosításához; d) szabad utat a törököknek Herátba a háború kiterjesztésének lehetőségével Afganisztánra egészen az indiai határokig; e) Lorisztánon keresztül az arabisztáni [huzisztáni] olajmezők fenyegetését, mely veszélybe sodorná az egész világkereskedelem alapjait.”⁴⁵ Az öböl fölötti ellenőrzés, az olajszállítások biztosítása, az indiai birodalom védelme: ezek azok a tényezők, melyek stratégiai fontosságot kölcsönöztek Perzsiának Nagy-Britannia számára. Az utolsótól eltekintve alighanem ugyanezek a szempontok befolyásolták a második világháború után az Egyesült Államok Irán-politikáját is.

A brit vezetők véleménye megoszlott a tekintetben, hogy miként kellene reagálni egy olyan nacionalizmusra, mely amúgy se nem egységes, se nem egyeduralkodó, s amelynek az egyetlen összetartó tényezője a külföldi beavatkozás elutasítása. Marling azt javasolta, hogy a mérsékelt nacionalistáknak nyújtott engedményeknek és az 1916-os szerződés újratárgyalásának segítségével oldják a feszültséget. Decemberben indítványozta nemzeti hadsereg létrehozását, mely magába olvasztotta volna a kozákokat és a South Persia Rifles-t egyaránt, valamint az 1907-es és 1916-os szerződések hatályon kívül helyezését és képviselőlet biztosítását Perzsia számára a háború utáni békekonferencián. Ennél azonban „prózaibb” módszert, a megvesztegetést sem vetette meg. 1918 augusztusában azt táviratozta Londonba, hogy 15 ezer tomán havi apanázs kifizetésében egyezett meg a sahhal, amire még januárban kapott felhatalmazást más kifizetésekkel együtt.⁴⁶ Bizonyos, hogy ezt az összeget egészen 1919 szeptemberéig folyósították is az uralkodó számára.

Perzsia népei számára nemcsak az állandó idegen beavatkozás, a szüntelen harcok nehezítették az életkörülményeket, hanem a szegénység, helyenként pedig a nyomor fokozódása is. Aszályok, rossz termések követték egymást élelmiszerhiányt, sőt éhínséget okozva, amit a fegyveres erőszak, a vágató infláció, a munkanélküliség elviselhetetlenné tett. Nem véletlen, hogy tízezrek hagyták el az otthonukat, hogy az ország más régióiban vagy külföldön találjanak megélhetést. Az 1917–1918-as éhínséget súlyosbította a különböző hadseregek jelenléte, melyek egyszerűen elkobozták a parasztoktól az élelmiszerkészleteiket a katonák élelmezése céljából. Az északkeleti Horásánban például az oroszok megakadályozták minden gabonaszállítást, kivéve azt, ami az ő ellátásukat szolgálta. A málhásállatokat, öszvéreket, tevéket Huzisztánban az olajipar, másutt a brit és az orosz fegyveres erők sajátították ki, minek következtében az ország szállítási hálózata összeomlott, s nem tudta eljuttatni a javakat a lakossághoz, ennek pedig súlyos következményei lettek. 1918 februárjában az éhínség már az egész országra kiterjedt. A nagyvárosokban éhező tömegek pékségeket, élelmiszerüzleteket fosztottak ki, Kermánsáhban a szerencsétlen nyomorgók és a rendfenntartó erők összecsapása még áldozatokat is követelt. Teheránban súlyosbította a helyzetet a készletek spekulánsok általi, ilyenkor szokásos felhalmozása, ami szélsőséges dühöt váltott ki.⁴⁷

Az éhínség mellett a járványok is számolatlanul szedték az áldozataikat, pontosan úgy, mint az Oszmán Birodalomban. A kolosszális méreteket öltő élelmiszerhiány, a nagyszámú katonaság, a szűkölködő és éhező, megélhetést és munkát kereső vándorlók tízezrei kedveztek a fertőzések és járványok terjedésének. A kolera, a pestis és a tífusz szélesebben terjedt szerte az országban. A kolera első felbukkanását 1915-ben Azerbajdzsánból jelentették, a következő évben pedig az északi tartományokból áttért a déli-ekre is. A tífusz szintén felbukkant Perzsia minden részén, a fővárosban pedig még több áldozatot is szedett, mint az éhínség. A háború végén a spanyolnátha a Közel-Kelet más

vidékeihez hasonlóan felütötte a fejét a síita államban is. Mindenütt pusztított, de a leg-szörnyűsegebb következménnyel Hamadánban járt. Egyes beszámolók szerint a város 50 ezres lakosságának akár 30%-át is elvihette az éhínség és a járvány kombinációja.⁴⁸ Libanonhoz hasonlóan a kannibalizmus megjelenéséről is érkeztek hírek. Nem meglepő módon az irániak történelmi emlékezetében – ugyanúgy, mint a Közel-Kelet más népeinél – az első világháború a rettenetes emberáldozatok időszaka, de nem elsősorban a harcok veszteségei, hanem az éhínségek és a járványok miatt.

A bolsevik forradalom a keleti fronti és az anatóliai katonai erőviszonyok mellett a perzsiakra is közvetlen hatást gyakorolt. A bolsevikok 1917. december második felében javaslatot tettek a perzsa kormánynak az orosz csapatok Perzsiából való kivonásának megtárgyalására. 1918 márciusában az ellenforradalmár érzelmű tisztek nagy bosszúságára és ellenkezése dacára az utolsó orosz katona is elhagyta Perzsia területét, holott alig egy évvel korábban még az egész térség, az Oroszországot Perzsiával Bakun keresztül összekötő vasútvonal biztosítva volt, ezenkívül az egész perzsiai orosz befolyási övezet szilárdan Petrográd uralma alatt állt.

Az önrendelkezési jognak nyújtott bolsevik támogatás a brit érdekekre nézve legalább akkora veszedelmet jelentett, mint korábban az orosz imperializmus, a bolsevikok decemberi nyilatkozatait pedig Londonban egyenesen az ázsiai brit befolyásnak szóló nyílt kihívásként értelmezték. Joggal, hiszen az orosz elnyomás alól felszabadult perzsa nacionalizmus minden energiáját az angolok ellen fordíthatta. Amikor 1918 januárjában Trockij külügyi népbiztos bejelentette az 1907-es szerződés hatályon kívül helyezését és az orosz hadsereg kivonását,⁴⁹ a britek arra gondoltak, a cári birodalom összeomlása nyomán támadt vákuum kitöltése érdekében katonailag ellenőrzésük alá vonják az egész északi régiót, nehogy ellenséges agitáció, netán forradalmi erjedés kezdődjön. Csakhogy szembetalálták magukat Mirza Kúcsak hán 1915 őszén megalakult *dzsangali* mozgalmával, „a dzsungellakó gerillákkal”, egy radikális és tevékeny nacionalista csoportosulással, mely kezében tartotta az északi Gilán tartományt és a Kaszpi-tenger partján Enzeli kikötőjét.⁵⁰

1918-ban az oszmánok (és a németek) kaukázusi térhódításának megakadályozását Londonban annyira fontosnak tartották, hogy ennek érdekében egyesek Perzsia bevonását is szükségesnek gondolták. Leopold Amery, a háborús kabinet politikai titkára például azt javasolta a miniszterelnöknek, hogy ígérjék oda ezt a térséget Teheránnak a háborúba való belépéséért cserébe, sőt ismerjék el az önrendelkezési jogát. Nagy-Britanniának – vélekedett 1918 márciusában – nemcsak azt kellene hangoztatnia, hogy „Perzsiát a perzsáknak!”, hanem egyenesen azt, hogy „nagyobb Perzsiát a perzsáknak!”.⁵¹

A kormánytöbbség azonban még nem állt készen arra, hogy Perzsia önrendelkezési jogát elismerje. Márciusban döntött viszont a Keleti Bizottság (Eastern Committee) felállításáról, amelynek azt a feladatot szabta, hogy a különböző szakértők kusza, sokszor egymásnak is ellentmondó javaslataiból és ajánlásaiból koherens politikát faragjon. A bizottság rövid úton rendkívül fontos kormányzati tényezővé vált,

hiszen a hatásköre az Egyiptomtól Indiáig terjedő egész térségre kiterjedt. A bizottságon belül az esetleges intervenció helyszínét illetően erősen megoszlottak a vélemények. Észak-Perzsia ellenőrzése mindenki számára meghatározó jelentőségű stratégiai kérdés maradt, s különben is az imperialista nézetek képviselői úgy érezték, szükség van az Európán kívüli háború kiterjesztésére, amelynek Ázsia lehetne a fő színtere. Amery például a miniszterelnöknek küldött júniusi elemzésében figyelmeztetett, hogy a németek a további győzelmeik esetén világbirodalmat hozhatnak létre, s kiépíthetik a hegemoniájukat Antwerpentől a Pamírig vagy a Csendes-óceánig, valamint az észak-norvégiai Varanger-fjordtól a Vörös-tengerig és a Perzsa-öböl. Ezért Nagy-Britanniának nem lehet más a feladata, mint birodalmi érdekei keleti megvédelmezése: meg kell szerezni Palesztinát, Szíriát, Mezopotámiát és kielégítő stabilitást kell teremteni Perzsiában és a Kaukázusban. A Távols-Kelet biztosításához pedig össze kell fogni Japánnal és az Egyesült Államokkal.⁵² A legfontosabb az ellenség közép-ázsiai behatolásának, valamint az uráli és szibériai nyersanyagok megszerzésének megakadályozása.⁵³ Ezzel Curzon külügyminiszter-helyettes is egyetértett, de hamarosan be kellett látniuk, hogy nem csupán Németországgal, hanem a bolsevikokkal is szembekerültek, hiszen utóbbiak a brit birodalmi törekvéseket a szocialista világforradalom egyik legfőbb akadályának tekintették az ázsiai kontinensen. A Keleti Bizottságban különböző javaslatok születtek a követendő politikát illetően (például, hogy a keleti ügyeket bízzák rá az indiai kormányzatra, vagy hogy tegyenek politikai engedményeket a teheráni és a kabuli kormányoknak), végül az a döntés született, hogy mezopotámiai erőkkel biztosítják Észak-Perzsiát, Bakut és Közép-Ázsiát a központi hatalmak behatolása elől. Ennek a következménye az lett, hogy brit csapatok voltak kénytelenek harcolni 1918 őszén Bakuban az előretörő törökök, Közép-Ázsiában pedig a bolsevikok ellen.

A britek, akiknek a presztízse és hatalma 1918–1919 fordulóján Perzsiában a csúcspontjára jutott, megőrizték hagyományos gyanakvásukat a helyi nacionalizmussal szemben. Korábban azt gyanították, a perzsák együttműködnek a németekkel vagy a törökökkel, most pedig a szemükben a bolsevikok potenciális eszközeinek tűntek, hiszen az utóbbiak eltörölték Perzsia összes adósságát és lemondtak minden, az 1917-es forradalom előtt Oroszországnak adott koncesszióról. A perzsa kormány a bolsevik forradalom után ébredt rá arra, hogy a világháborút követően az új világrendről új típusú békekonferencia fog dönteni, az azon való részvétel pedig az állam elemi érdeke. Sőt a majdani békekonferenciára szóló meghívó reményében komolyabb formában felmerült az antant melletti hadba lépés lehetősége is, amire a sziámi és a kínai külügyminiszterrel folytatott tárgyalások is ösztönözték Teheránt. Csak hogy míg a háborúba 1917-ben belépő Kína, melyet a központi hatalmak részéről nem ért közvetlen fenyegetés, ezt könnyedén megtehetette,⁵⁴ addig az Oszmán Birodalommal határos, gyenge Perzsia számára ez nem volt járható út. Így csak az utolsó

pillanatban, 1918 októberében, Damaszkusz britek általi elfoglalása után tett (egyéb-ként eredménytelen) ajánlatot Haszan Voszug od-Daula miniszterelnök Londonnak arra, hogy lépjenek egymással szövetségre.⁵⁵ A háború befejeződése után a perzsa diplomácia tudatában volt annak, hogy Nagy-Britannia maradt az egyetlen tényleges nagyhatalom, mely az ország önállóságát kordába szoríthatta, de a wilsoni elvek és a létrehozandó, az összes nemzetet magában foglaló új nemzetközi szervezet (Nép-szövetség) alapján remélte, ellent lehet majd állni a britek hegemoniára vonatkozó törekvéseinek. Kihangsúlyozta, sőt eltúlozta az általa elszenvedett háborús veszteségeket és pusztításokat, valamint elhallgatta az ország súlyos belső helyzetét, hogy ne adjon okot a nagyhatalmaknak az újabb beavatkozásra.

Mindennek különös hangsúlyt adtak a párizsi békekonferenciának címzett perzsa követelések, amelyeket egy delegáció vitt magával a francia fővárosba, s amelyek láthatólag figyelmen kívül hagyták a nagyhatalmi realitásokat. A Mosaver ol-Momalek külügyminiszter által szignált dokumentum hivatkozott a dicső történelmi múltra, az emberiség kulturális fejlődéséhez való perzsa hozzájárulásra, s kérte, hogy a békekonferencia nyilvánítson érvénytelennek minden olyan szerződést és gazdasági koncessziót, mely ellentmond Perzsia függetlenségének, ezt az önállóságot pedig egyszer s mindenkorra garantálja.⁵⁶ Egyetlen hatalomnak se engedélyezze, hogy beleavatkozzon az ország belügyeibe, vagy kiterjessze a védelmét Perzsia és a lakói fölé, de legfőképpen távolítsa el minden idegen katonaságot. Mi több, a szöveg jelentős kaukázusi területeket (Bakut, Jerevánt) is követelt, mondván, ezek lakói többségükben muszlimok, „általánosságban pedig származásukat tekintve és fajilag perzsák”. „Minden szempontból, történetileg, földrajzilag, gazdaságilag, kereskedelmileg, vallásilag, kulturálisan Perzsiához kötődnek.”⁵⁷ Ezt az élesen antiimperialista és angolelleses küldöttséget azonban nem engedték a békekonferencia színe elé, így nem adhatta elő a követeléseit sem, pedig Mosaver tárgyalta Stephen Pichon francia külügyminiszterrel, Raymond Poincaré köztársasági elnökkel, Arthur Balfour brit külügyminiszterrel, Vittorio Orlando olasz kormányfővel, majd 1919. február 12-én Woodrow Wilson amerikai elnökkel, akire pozitív benyomást gyakorolt. Márciusban memorandumban fordult a konferenciához, amelyben megismételte a kormány által már 1918 novemberében megfogalmazott politikai követeléseket (Perzsia függetlenségének elismerése, területi integritása, a harcoló felek által okozott károk megtérítése, gazdasági függetlenség, segítség a fejlődést lehetővé tevő reformok elindításához). A perzsák Franciaország támogatását is meg akarták nyerni maguknak, az érdektelen Georges Clemenceau miniszterelnök azonban nem fogadta őket. Voszug kormányfő ezért 1919 nyarán a teheráni francia követnek elárulta, hogy ha Párizs nem lesz hajlandó nagyon gyorsan segíteni, kénytelen lesz kétoldalú és kizárólagos szerződést kötni Londonnal. Csak-hogy Nagy-Britannia közvetlenül akart Teheránnal egyezkedni, közvetítőkre, zavaró külső beavatkozásra nem volt szüksége. Nyomására a békekonferencia azzal az indokkal utasította el Perzsia részvételét, hogy az semleges ország lévén nem volt hadviselő

fél, így nincs joga részt venni a tanácskozásokon.⁵⁸ Mindez azért különös, mert közben Perzsiát meghívták, csatlakozzon a Nemzetek Szövetségéhez.⁵⁹ Bebizonyosodott, hogy Teherán több nagyhatalom támogatásával nem fogja tudni megvédelmezni az érdekeit, így nem maradt más hátra, Londonnal kellett megegyeznie, a tárgyalásokon pedig a lehetséges maximumot kialakudnia. Ez kevésbé sikerült: a britekkel megkötött 1919. augusztus 9-i új angol–perzsa „barátsági” szerződés ugyan elismerte Perzsia „teljes függetlenségét és integritását”, viszont brit védnökség mellett irányozta elő a hadsereg, a pénzügyek és a vámrendszer újjászervezését. Cserébe Anglia 7%-os kamatra kétfélmillió font sterlinges hitelt nyújtott és vállalta utak, valamint vasutak építését. Nagy-Britannia egyúttal lehetőséget kapott a korábban orosz ellenőrzés alatt álló északi rész olajtartalékainak felkutatására.⁶⁰ Joggal nevezte az egyik szerző a megállapodást „a sèvres-i [török] békeszerződés perzsiái változatának”.⁶¹ London célja nem lehetett más, mint az ország fölötti közvetett kontroll megtartása egy vele lojális, a kül- és védelempolitikában tőle függő kormány létrehozásával. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy Curzon az általa tető alá hozott szerződést szerénytelenül „diplomáciai mesterműnek” nevezte.⁶²

Úgy tűnt, minden rendben, hiszen a sah októberi londoni látogatása mindkét fél meglegedésével végződött. Csakhogy más hatalmak (Egyesült Államok, Szovjet-Oroszország, Franciaország) is érvényesíteni akarták az érdekeiket, ami nemzetközi bonyodalmakhoz vezetett, s Teherán is igyekezett szabadulni a britek szorításából. Perzsiában a bizonytalan helyzetet végül egy britek támogatását élvező fiatal tiszt, Reza hán használta ki, aki 1921 februárjában háromezer kozák élén bevonult Teheránba és megdöntötte a kormányt, majd átvette a hatalmat.

Jegyzetek / Notes

¹ PhD, egyetemi docens, az SZTE Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének munkatársa.

² Sean McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge – London, 2011. 176.

³ Jennifer Siegel: *Endgame. Britain, Russia and the Final Struggle for Central Asia*. I.B. Tauris, London, 2002. 187–189.

⁴ Ferwagner Péter Ákos: Közel-keleti nagyhatalmi érdekek az első világháborúban: titkos szerződések. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 9. évf. (2016), 3–4. sz. 33–52.

⁵ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 177.

⁶ Pier Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia's Wrongs*. Georges Cadet, Paris, 1919. 17. Churchill Archive Center, CHAR 16/39.

⁷ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 184–185.

- ⁸ Ronald Grigor Suny: „A sivatagban élhetnek, de másutt sehol.” Az örmény népiirtás története. L'Harmattan, Budapest, 2016. 99–100.
- ⁹ Assef Ashraf: A Familial State: Elite Families, Ministerial Offices, and the Formation of Qajar Iran. *International Journal of Middle East Studies*, 51. évf., 1. sz. (2019. február) 43–64.
- ¹⁰ Oliver Bast: Les „buts de guerre” de la Perse neutre pendant la Première Guerre mondiale. *Relations internationales*, 160. sz. 2014/4. 95–110.
- ¹¹ David Fromkin: *A Peace to End All Peace. The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. Henry Holt, New York, 1989. 208.
- ¹² Ryan Gingeras: *Fall of the Sultanate. The Great War and the End of the Ottoman Empire, 1908–1922*. Oxford University Press, Oxford, 2016. 166.
- ¹³ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 178.
- ¹⁴ Bernard Lewis: *The Shaping of the Modern Middle East*. Oxford University Press, Oxford, 1994. 81.
- ¹⁵ 1916-ig kellett várni arra, hogy Ábádán növelni tudja a termelését, 1917-ben pedig már kétszer akkora volt a kapacitása, mint 1914-ben.
- ¹⁶ Muhammara félig független sejkiség volt a kőolajban gazdag délnyugat-perzsiái Huzisztánban. Hivatalosan a perzsa sah szuverenitása alatt állt, de az első világháború előtt és alatt brit protektorátusként működött. Státusza erősen hasonlított a szomszédos Kuvaitéra, mely az Oszmán Birodalomhoz tartozott, de 1899 óta ugyancsak brit protektorátus volt. Shahbaz Shahnava: *Britain and the opening up of South-West Persia 1880–1914. A study in imperialism and economic dependence*. Routledge, London, 2005. 85–181.
- ¹⁷ *Naval Staff monographs (historical)*. vol 4, no 15 – *Naval Operations in Mesopotamia and the Persian Gulf*. 1921. július. British Library, India Office Records and Private Papers, IOR/L/MIL/17/15/73. 43–44.
- ¹⁸ Uo. 68.
- ¹⁹ Guillemette Crouzet: „For England everything centres round India and Arabia”: la guerre anglo-allemande dans le golfe Persique: impérialisme, politique tribale et jihad (1914-1915). *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 141. sz., 2017. június. 85–103.
- ²⁰ Enver Különleges Szervezetéről lásd Polat Safi: *History in the Trench: The Ottoman Special Organization – Teşkilat-ı Mahsusa Literature*. *Middle Eastern Studies*, 48. évf., 1. sz. (2012. január) 89–106.; Yücel Yiğit: *The Teşkilat-ı Mahsusa and World War I*. *Middle East Critique*, 23. évf. (2014), 2. sz. 157–174.
- ²¹ Sean McMeekin: *The Ottoman Endgame. War, Revolution and the Making of the Modern Middle East, 1908–1923*. Penguin Books, London, 2015. 226.
- ²² William Edward David Allen – Paul Muratoff: *Caucasian Battlefields. A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828–1921*. Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 298–299.
- ²³ Sean McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany’s Bid for World Power*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2010. 161.
- ²⁴ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 184.
- ²⁵ Siegel: *Endgame...* i. m. 187–188.
- ²⁶ Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia’s Wrongs*. i. m. 17.
- ²⁷ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 182–183.

- ²⁸ J. L. Stejnberg: A középkori brit agresszió története. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953. 223.
- ²⁹ John Keegan: Az első világháború. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2010. 436–437.; Tim Harper: Singapore, 1915, and the Birth of the Asian Underground. *Modern Asian Studies*, 47. évf., 6. sz. (2013. november) 1782–1811.
- ³⁰ McMeekin: *The Ottoman Endgame...* i. m. 262–263.
- ³¹ Michael Sargent: *British Military Involvement in Transcaucasia (1918–1919)*. Conflict Studies Research Center, April 2004. 5.
- ³² Kabulba október 2-án jutottak el. Thomas L. Hughes: *The German Mission to Afghanistan, 1915–1916*. *German Studies Review*, 25. évf., 3. sz. (2002. október) 447–476.
- ³³ Mahendra Pratáp a Kabulban megalakított „emigráns indiai forradalmi kormány” képviselőjeként 1918-ban Petrográdon találkozni fog Lev Trockij külügyi népbiztossal, hogy meggyőzze, a bolsevik hatalom lépjen fel katonai erővel Brit-India ellen. A következő évben Leninnel is tárgyal majd. A bolsevikok Indiával kapcsolatos politikáját részletesen tárgyalja Alexandre Andreyev: *Soviet Russia and Tibet. The Debacle of Secret Diplomacy, 1918–1930s*. Brill, Leiden – Boston, 2003.
- ³⁴ Stejnberg: A középkori brit agresszió története. i. m. 224.; Barry Rubin – Wolfgang G. Schwanz: *Nácik, iszlamisták és a modern Közel-Kelet megteremtése*. Patmos Records, Budapest, 2014. 65–66.
- ³⁵ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 186–188. A létszámról lásd még: Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields...* i. m. 321–324.
- ³⁶ Peter Hopkirk: *On Secret Service East of Constantinople. The Plot to Bring Down the British Empire*. Hodder & Stoughton, London, 2011. 175.
- ³⁷ Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia’s Wrongs*. i. m. 19–20.
- ³⁸ Franz Stuhlmann: *Der Kampf um Arabien zwischen der Türkei und England*. George Westermann, Hamburg, 1916. 249–250.
- ³⁹ Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields...* i. m. 386–387.
- ⁴⁰ McMeekin: *The Russian Origins of the First World War*. i. m. 191.
- ⁴¹ Allen – Muratoff: *Caucasian Battlefields...* i. m. 443–444.; McMeekin: *The Ottoman Endgame...* i. m. 313.
- ⁴² McMeekin: *The Berlin–Baghdad Express...* i. m. 3., 4. fej.
- ⁴³ Patton: *Why the Peace Conference Should Requite Persia’s Wrongs*. i. m. 20.
- ⁴⁴ Marling 1917. június 24-ei levele Lord Hardinge-nek. Frederick Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. Ithaca Press, London, 1983. 18.
- ⁴⁵ 1917. június 25-i levél. Uo. 20.
- ⁴⁶ A tomán a perzsa valuta neve volt. Houshang Sabahi: *British Policy in Persia 1918–1925*. Frank Cass, London, 1990. 11.
- ⁴⁷ Touraj Atabaki: *Persia/Iran*. In: Ute Daniel – Peter Gatrell – Oliver Janz – Heather Jones – Jennifer Keene – Alan Kramer – Bill Nasson (szerk.): *1914-1918 online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin, Berlin, 2017. <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/persiain>, letöltés: 2021. április 14.
- ⁴⁸ Amir Afkhami azt állítja, hogy Perzsia elveszítette lakosságának 8–21,7%-át! *Compromised Constitutions: The Iranian Experience with the 1918 Influenza Pandemic*. *Bulletin of the History of Medicine*, 77. évf., 2. sz. (2003. nyár) 367–392.

- ⁴⁹ L. D. Trockijnak, Szovjet-Oroszország külügyi népbiztosának jegyzéke Perzsia pétérvári követéhez. Pétervár, 1918. január 27. Lugosi Győző (szerk.): *Dokumentumok a Közel-Kelet XX. századi történetéhez*. L'Harmattan, Budapest, 2006. 47.
- ⁵⁰ Mirza Kúcsak életéről lásd Martchenko: Kutchuk Khan. *Revue du Monde Musulman*, 40–41. k. 1920. szeptember–december. 98–116.
- ⁵¹ Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 104–105., 111.
- ⁵² David R. Woodward: *The British Government and Japanese Intervention in Russia during World War I*. *The Journal of Modern History*, 46. évf., 4. sz. (1974. december) 663–685.
- ⁵³ Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 146–148.
- ⁵⁴ Stephen G. Craft: *Angling for an Invitation to Paris: China's Entry into the First World War*. *The International Historical Review*, 16. évf., 1. sz. (1994. február) 1–24.
- ⁵⁵ Stanwood: *War, Revolution and British Imperialism in Central Asia*. i. m. 179–181.
- ⁵⁶ Cyrus Ghani: *Iran and the Rise of Reza Shah. From Qajar Collapse to Pahlavi Rule*. I.B. Tauris, London, 2000. 34–36.
- ⁵⁷ *Claims of Persia before the Conference of the Preliminaries of Peace at Paris*. Paris, March 1919. CHAR 16/39. A kéréseket még 1917 végén az amerikai kormányhoz is eljuttatták, kérve egyúttal, hogy az Egyesült Államok támogassa Perzsia részvételét a békekonferencián, s garantálja az ország függetlenségét. Vö. A washingtoni perzsa képviselő 1917. december 17-i levele a külügyminisztériumnak. *United States Department of State: Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*. 1918. Supplement 1, *The World War*. Vol. I. United States Government Printing Office, Washington, 1933. 896–897.
- ⁵⁸ Harish Kapur: *Soviet Russia and Asia 1917–1927. A Study of Soviet policy towards Turkey, Iran and Afghanistan*. Michael Joseph Ltd., Geneva, 1966. 159.
- ⁵⁹ David Hunter Miller: *The Drafting of the Covenant*. I. G. P. Putnam's Son, New York, 1928. 409.
- ⁶⁰ A szerződés szövegét lásd H. W. V. Temperley (szerk.): *A History of the Peace Conference of Paris*. VI. Henry Frowde and Hodder & Stoughton, London, 1924. 212–213.
- ⁶¹ Ivar Spector: *The Soviet Union and the Muslim World, 1917–1958*. University of Washington Press, Seattle, 1959. 87.
- ⁶² Harold George Nicolson: *Curzon: the Last Phase 1919–1925. Study in Post-war Diplomacy*. Constable, London, 1934. 138.